

ΑΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ
II

Επιμέλεια
ΝΟΡΑ ΣΚΟΥΤΕΡΗ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ
ΚΥΡ. ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΪΡΗ

ΠΟΡΕΙΑ
ΑΘΗΝΑ 1993

Γα 1336 .

Προφορική ιστορία και λαογραφία (1982)

Είναι τιμή μου να συμμετέχω σε δύο συμπόσια που οργάνωσε η MGSA (Modern Greek Studies Association) μέσα σε λιγότερο από ένα χρόνο. Το πρώτο, με θέμα τις σχέσεις αντρών και γυναικών στη μεταβατική κοινωνία της σημερινής Ελλάδας, έγινε στη Φιλαδέλφεια τον περασμένο Νοέμβριο, και τώρα τούτο, για τη νεοελληνική ιστοριογραφία, που γίνεται εδώ στο Anatolia. Θα ήθελα να συγχαρώ τον Πρόεδρο της MGSA, Καθηγητή Edmund Keeley και τον δρ. Bill McGrew, που μας φιλοξενεί εδώ στο Anatolia, για τις ακούραστες προσπάθειές τους να προωθήσουν τους σκοπούς και τους στόχους της MGSA που, όπως όλοι ξέρουμε, έχει ήδη δημιουργήσει ένα σημαντικό όνομα στο πεδίο των νεοελληνικών σπουδών.

Ο τίτλος της ομιλίας μου είναι «Προφορική ιστορία και λαογραφία». Αυτός είναι και ο τίτλος του μεταπτυχιακού σεμιναρίου μου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, που άρχισα τον περασμένο χρόνο και ελπίζω να συνεχίσω και τον ερχόμενο. Αλλά, το σεμινάριό μου είχε και έναν υπότιτλο, αρκετά περιγραφικό ώστε να μην χρειάζεται επεξηγήσεις: «Η προσφυγιά του 1922: προσωπικές εμπειρίες και η προφορική τους μετάδοση από γενιά σε γενιά». Η ιδέα που υπαγόρευε αυτό τον τίτλο ήταν η εξής: το γενικό μέρος του τίτλου «Προφορική ιστορία και λαογραφία», υποδηλώνει τη σχέση μεταξύ ιστορίας — που είναι μεν προφορική αλλά δεν παύει να είναι ιστορία — και λαογραφίας. Οι επιπτώσεις μπορούσαν μετά να εξεταστούν με μελέτες περιπτώσεων ανάμεσα στους πρόσφυγες του 1922, όταν περισσότεροι από ενάμισι εκατομμύριο Έλληνες ξεριζώθηκαν από τα σπίτια τους στην Μικρασία, αναζητώντας καταφύγιο στην κυρίως Ελλάδα. Αυτός ο ξεριζωμός υπήρξε το σημαντικότερο γεγονός της νεότερης ιστορίας μας. Οι επιπτώσεις

του έγιναν αισθητές σε όλα τα επίπεδα της πραγματικότητας, αν και όχι με τον ίδιο ρυθμό: οι οικονομικές ήταν άμεσες ενώ οι ιδεολογικές επιπτώσεις εξελίχθηκαν με βραδύτερο ρυθμό. Μόνο μετά την πεντηκοστή επέτειο της Μικρασιατικής Καταστροφής και τα πολυάριθμα δημοσιεύματα καθώς και άλλες δραστηριότητες σχετικά με την επέτειο αυτή, ήρθε στο προσκήνιο η ιδεολογική πλευρά της «προσφυγιάς» και συνδέθηκε με το γενικότερο πρόβλημα της νεο-ελληνικής ιδεολογίας και της κοινωνικής αλλαγής. Τώρα, η κοινωνική ανθρωπολογία, στην οποία δήλωσα την αφοσίωσή μου, κάνει ακριβώς αυτό: ο απώτατος στόχος της είναι, πιστεύω, να συλλάβει τις συνειδητές και ασυνειδητές διεργασίες με τις οποίες πραγματοποιείται η κοινωνική αλλαγή. Και δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι, μελετώντας τις επιπτώσεις ενός τόσο σημαντικού γεγονότος όπως η «προσφυγιά» στη ζωή των ανθρώπων που την έζησαν και στη ζωή των ανθρώπων που την δέχτηκαν σαν παραδοσιακή γνώση, θα μπορέσουμε να σχηματίσουμε έστω και μια αμυδρή αντίληψη για το πώς λειτουργούν αυτές οι συνειδητές και ασυνειδητές διεργασίες της αλλαγής σε τουλάχιστον τρεις γενιές Ελλήνων προσφύγων.

Αλλά πριν σας πω για το πώς αντιμετωπίζουμε αυτό το πρόβλημα στο μεταπτυχιακό μου σεμινάριο, θα ήθελα πρώτα να διευκρινίσω τη θέση μου στο σεμινάριο αυτό, δεδομένου ότι είμαι η μόνη λαογράφος ανάμεσα σε ιστορικούς και —επιπλέον— τολμάω να χρησιμοποιώ την ιστορία ως όρο αναφοράς. Επειδή δε θέλω να νομίζετε ότι μπαίνω σε ξένα χωράφια, θα ήθελα να μου επιτρέψετε, στο σημείο αυτό, να ασχοληθώ λίγο με τη θεωρία.

Το επίκεντρο της ομιλίας αυτής είναι, φυσικά, η προφορική ιστορία. Το πρώτο πράγμα που μπορεί να πει κανείς γι' αυτήν είναι ότι ανήκει σε δύο αφεντικά: ανήκει στην ιστορία λόγω του περιεχομένου της —δηλαδή, τις ιστορικές πληροφορίες— αλλά ανήκει επίσης και στη λαογραφία, λόγω του μέσου της μετάδοσής της —δηλαδή, τον προφορικό και όχι το γραπτό λόγο. Και ήδη, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο Marshall McLuhan —που δεν υπάρχει πια— μας έδειξε ότι «το μέσο είναι το μήνυμα».

Τώρα, η προφορική ιστορία έχει χρησιμοποιηθεί τόσο από τους ιστορικούς όσο και από τους λαογράφους, για τους συγκεκριμένους σκοπούς του καθενός και από τη δική τους διαφορετική σκοπιά. Οι ιστορικοί ενδιαφέρονταν για την αξία της προφορικής ιστορίας ως ιστορικής πηγής. Με το θέμα αυτό ασχολείται, για παράδειγμα ο Jan Vansina στο βιβλίο του *Oral Tradition* (Προφορική παράδοση), που

πρωτοκυκλοφόρησε στα Γαλλικά, το 1961. Ο υπότιτλός του είναι αρκετά σαφής: *A study in historical methodology* (Μια μελέτη ιστορικής μεθοδολογίας). Ο Vansina παίρνει τη θέση του ιστορικού και ο στόχος του, όπως το δηλώνει με σαφήνεια, είναι να δείξει στους αναγνώστες του «πώς να φτάσουν σε κάποια προσέγγιση της απόλυτης ιστορικής αλήθειας», διδάσκοντάς τους μερικές από τις ιδιαιτερότητες της προφορικής παράδοσης. Φοβούμαι ότι το βιβλίο του δεν είναι ο ασφαλέστερος οδηγός για τους στόχους του ιστορικού —δηλαδή, «την απόλυτη αλήθεια», αν υπάρχει τέτοιο πράγμα—, γιατί παρακάμπτει μερικά από τα σημαντικότερα προβλήματα του τομέα της προφορικής παράδοσης, όπως τη διάκριση μεταξύ μύθου και ιστορίας και τα προβλήματα που συνεπάγεται η χρήση της προφορικής λογοτεχνίας (*oral literature*) —ιδιαίτερα των δημοτικών τραγουδιών— ως πηγής ιστορικών στοιχείων. Αυτό είναι κάτι που, όπως ξέρουμε όλοι, κάνουν πολύ συχνά οι Έλληνες ιστορικοί.

Όσον αφορά τη διάκριση μεταξύ μύθου και ιστορίας, φυσικά, δε μπορώ εδώ να ασχοληθώ με ένα τέτοιο τεράστιο θέμα. Μπορώ όμως να τονίσω ένα-δύο σημεία για συζήτηση. Στην προφορική παράδοση, το παρελθόν συγχωνεύεται με το παρόν σε μια συνεχή ροή που μοιάζει να είναι η ίδια αλλά, στην πραγματικότητα, ποτέ δεν είναι —σαν τον ποταμό του Ηρακλείτου. Το παρελθόν αποκτά αντικειμενική, ιστορική ύπαρξη μόνο όταν καταγράφεται σε πέτρινες ή πήλινες δέλτους, δηλαδή, από τη στιγμή που κείται. Έτσι, το πρόβλημα της αλήθειας στην προφορική παράδοση —αν η αλήθεια είναι πράγματι το ζητούμενο— θα πρέπει, φοβούμαι, να αναπλάσσει με νέους όρους, ανθρωπολογικούς όρους, γιατί οι ιστορικοί όροι που ξέρουμε —σαν κι αυτούς που χρησιμοποιεί, για παράδειγμα, ο Vansina— είναι σαφώς ανεπαρκείς.

Μετά, υπάρχει το πρόβλημα της χρήσης της λαογραφίας (*folklore*) —και ιδιαίτερα των δημοτικών τραγουδιών— ως πηγής ιστορικής μαρτυρίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάθε κοινωνία αποθηκεύει μέσα στη λαϊκή της λογοτεχνία (*folk literature*) πολλές πληροφορίες για την ίδια, για την ιστορία της και τη κοινωνική της δομή. Οι πληροφορίες αυτές, όμως, είναι κωδικοποιημένες και θα ήταν σοβαρότατο λάθος να τις πάρουμε «τοις μετρητοίς». Η τέχνη, για να χρησιμοποιήσουμε μια διάκριση που έκανε ο Αριστοτέλης, δεν είναι «εκ των αναγκαίων» αλλά «εκ των ενδεχομένων». Δηλαδή, περιλαμβάνει πολυάριθμες εναλλακτικές λύσεις στα προβλήματα της πραγματικότητας που στην ουσία δεν έχουν όλες χρησιμοποιηθεί από τη συγκεκριμένη κοινωνία και, επομένως,

διατηρούνται ως «ενδεχόμενες δυνατότητες». Αυτό, φυσικά, σημαίνει ότι δεν μπορούν εύκολα να χρησιμοποιηθούν ως ιστορικά δεδομένα. Η λαϊκή λογοτεχνία, όπως και κάθε μορφή τέχνης, ανήκει στο βασίλειο της ιδεολογίας. Φοβούμαι ότι ο παραδοσιακός ιστορικός θα πρέπει, και σ' αυτή την περίπτωση, να αναπλάσσει τους όρους του προβλήματος με τη γλώσσα της ιδεολογίας.

Αυτά ως προς τη χρήση της προφορικής ιστορίας ή της προφορικής παράδοσης, γενικώς, από τους ιστορικούς. Ας δούμε τώρα πώς χρησιμοποιήσαν την προφορική ιστορία οι λαογράφοι, από τη δική τους σκοπιά. Η λαογραφία ήταν, για πάρα πολύ καιρό, εμποτισμένη, κορεσμένη, με την αντίληψη των «επιβιωμάτων». Ο επονομαζόμενος «παραδοσιακός πολιτισμός» αντιμετώπιζόταν, για μεγάλο διάστημα, σαν ένα συνονθύλευμα πολιτιστικών φαινομένων των οποίων κοινός παρονομαστής ήταν το γεγονός ότι προήλθαν —σε κάποια στιγμή του μακρινού παρελθόντος— από την προϊστορία της φυλής (για τους Έλληνες, η στιγμή αυτή ήταν, κατεξοχήν, η Ομηρική εποχή) και επιβίωσαν, σαν απολιθώματα, μέχρι σήμερα. Από την σκοπιά των ιστορικών που ασπάζονται την αντίληψη των επιβιωμάτων, τα φαινόμενα της λαογραφίας δεν έχουν ιστορική διάσταση· είναι αχρονικά. Ο μόνος πραγματικός χρόνος στη λαογραφία είναι ο χρόνος της καταγωγής ενώ η παραδοχή ότι η μέθοδος της λαογραφίας είναι «ιστορική» ισχύει μόνο στο βαθμό που ασχολείται με θέματα καταγωγής — αλλιώς, είναι τελείως ανιστορική.

Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν ριζικά στον τομέα της λαογραφίας όταν οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την αποκλειστική τους ενασχόληση με τις πρωτόγονες κοινωνίες και άρχισαν να ασχολούνται με τις εγγράμματες (literate) κοινωνίες. Μετά, στράφηκαν, φυσικά, στη μελέτη του «παραδοσιακού πολιτισμού» που, μέχρι τότε, ανήκε στο πεδίο της λαογραφίας. Εισήγαγαν την συστηματική εργασία πεδίου και την ολιστική μελέτη της κοινωνίας, υποχρεώνοντας τους λαογράφους να απαρνηθούν την αντίληψη του «παραδοσιακού πολιτισμού» ως συνονθυλεύματος επιβιωμάτων. Η παρέμβαση των ανθρωπολόγων στην περιοχή της λαογραφίας είχε πράγματι επαναστατικά αποτελέσματα, ιδιαίτερα ως προς τη σχέση της συγχρονικής και διαχρονικής διάστασης της πραγματικότητας. Οι ανθρωπολόγοι είχαν ήδη, για αρκετό διάστημα, ταυτιστεί με τις συγχρονικές μελέτες —κάτω από τη γενική ταμπέλα του φονξιοναλισμού— και έμοιαζαν να παραμελούν την ιστορική διάσταση. Αλλά, η εργασία με τις εγγράμματες κοι-

ωνίες άνοιξε το δρόμο της συμφιλίωσης μεταξύ της φονξιοναλιστικής και της ιστορικής άποψης — μια συμφιλίωση που οδήγησε σε μια νέα εκτίμηση των ιστορικών δεδομένων εκ μέρους των ανθρωπολόγων. Αντί να χρησιμοποιήσουν τα δεδομένα αυτά —όπως έκαναν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970— σαν «υπόβαθρο» του εθνογραφικού παρόντος των ευρωπαϊκών κοινωνιών που περιέγραφαν, τώρα τα αντιμετωπίζουν ως αναπόσπαστο τμήμα της ανθρωπολογικής ανάλυσης. Έτσι, η αντίληψη της ιστορικής αλλαγής ενσωματώθηκε στη μελέτη του «παραδοσιακού πολιτισμού». Αυτό ήταν ένα μεγάλο βήμα προς τα εμπρός και χαιρόμαι που το ζητούσα από το 1973. Για τους σημερινούς λαογράφους —τουλάχιστον εκείνους που δέχτηκαν τη συγχώνευση ανθρωπολογίας και λαογραφίας— αυτό που μετράει δεν είναι μόνο η αρχική σημασία κάποιου εθίμου ή κάποιας τελετουργίας αλλά και η κοινωνική του χρησιμότητα και, τώρα πια, ξέρουν ότι η χρησιμοποίησή του διαφοροποιείται και μετασχηματίζεται καθώς διαφοροποιείται και μετασχηματίζεται η κοινωνική δομή.

Αυτό είναι, σε γενικές γραμμές, το επιστημολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξέτασα τη σχέση ανάμεσα στην προφορική ιστορία και τη λαογραφία. Αναλογιζόμενη, τώρα, πόσο γρήγορα σβήνει η έννοια του «παραδοσιακού πολιτισμού» — που σημαίνει ότι η λαογραφία σύντομα θα χάσει και την τελευταία της επαφή με το παρόν και θα μεταβληθεί σε αποκλειστική μελέτη του παρελθόντος — επιχειρώ να θέσω μια ζωτική ερώτηση που μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσα στα πλαίσια που μόλις σκιαγράφησα. Είναι δυνατόν, σήμερα, μέσα στη σύγχρονη κοινωνία μας, να υπάρχει ακόμα, στη ζωή του ατόμου, μια «παραδοσιακή» πλευρά; Με άλλα λόγια, ένα κομμάτι της ζωής μας που εξακολουθούμε να ζούμε με τον «παραδοσιακό» τρόπο; Και τι είναι «παραδοσιακό»; Κυρίως η προφορική, πρόσωπο με πρόσωπο, «αυθεντική» (κατά τον Lévi-Strauss) επικοινωνία; Η απάντηση είναι «ναι». Πιστεύω ότι όλοι ζούμε μέρος της ζωής μας με τον «παραδοσιακό» τρόπο που χαρακτηρίζει ό,τι αποκαλούμε «προφορική ιστορία». Αυτή, όμως, είναι μια διαφορετική προφορική ιστορία από ό,τι συνήθως υποδηλώνει ο όρος. Δεν ξετυλίγεται, όπως συνήθιζε, στο επίπεδο της κοινότητας· μπορεί να εντοπιστεί μόνο στο επίπεδο της οικογένειας και του ατόμου. Είναι προσωπικές ιστορίες και οικογενειακές ιστορίες που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά. Αυτές οι προφορικές ιστορίες μας δείχνουν πως η Ιστορία γίνεται ζωντανή ιστορία, πως τα ιστορικά γεγονότα καταναλώνονται, κατά κάποιο τρόπο, από την οικογένεια και το άτομο. Και αν αυτή η ζωντανή

ιστορία αντιμετωπιστεί με έξυπνο τρόπο, μπορεί να μας αποκαλύψει πως το ιστορικό ενδεχόμενο σχετίζεται με την κοινωνική αλλαγή.

Στο μεταπτυχιακό μου σεμινάριο προσπάθησα, τη χρονιά που πέρασε, να διατυπώσω μια υπόθεση εργασίας γι' αυτού του είδους το πρόβλημα. Στόχος ήταν να γίνουν συνεντεύξεις σε τρεις γενιές οικογενειών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, καθώς και τρεις γενιές γηγενών Ελλήνων, για να διαπιστώσουμε πως το γεγονός που βίωσε η πρώτη γενιά —η άφιξη των προσφύγων το 1922— μεταβιβάστηκε, προφορικά, στις επόμενες γενιές. Ο στόχος αυτός πραγματοποιήθηκε σε πολύ περιορισμένη κλίμακα γιατί μας έλειπαν τα εργαλεία για να συνεχίσουμε. Πρώτα απ' όλα, έπρεπε να μάθουμε πώς να διεξάγουμε τις συνεντεύξεις —η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών δεν διδάσκεται στη δική μας Φιλοσοφική Σχολή— και, μετά, έπρεπε να μάθουμε τα ιστορικά δεδομένα της ζωής των Ελλήνων της Μικράς Ασίας πριν από την Καταστροφή. Με άλλα λόγια, καταναλώσαμε το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου μας προετοιμάζοντας το έδαφος για την πραγματοποίηση της κυρίως μελέτης που την αναβάλαμε για τον ερχόμενο χρόνο.

Υπάρχει όμως ένα πράγμα που μπορεί να θεωρηθεί πλεονέκτημα του σεμιναρίου της προηγούμενης χρονιάς: έγινε πολύ σαφές σε όλους μας ότι η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας στην περίοδο 1833 με 1922 δεν είναι, κατά κανένα τρόπο, μόνο η ιστορία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Για την ακρίβεια, η ιστορία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, που είναι και η μόνη ιστορία της περιόδου αυτής η οποία διδάσκεται στα σχολεία μας, είναι ένα μικρό μόνο μέρος της ιστορίας του ελληνισμού αυτής της περιόδου. Και πώς θα μπορέσουμε ποτέ να καταλάβουμε την ιστορία μας μετά το 1922 αν δεν γνωρίζουμε την ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων που ανθούσαν στην Μικρά Ασία και που έμελλε να γίνουν η προσφυγιά του 1922;

(Μετάφραση: Μαρία Διαμαντοπούλου)

Τρεις γενιές προσφύγων της Μικράς Ασίας Η σημασία της προσωπικής τους μαρτυρίας (1985)

Το καλοκαίρι του 1982, στο πρώτο Συνέδριο της MGSA* που οργανώθηκε εδώ στο Κολλέγιο «Ανατόλια» πάλι με θέμα ιστορικό —«Καινούριες τάσεις στη νεοελληνική ιστοριογραφία»— είχα κάνει μια σύντομη ανακοίνωση με τίτλο «Προφορική ιστορία και λαογραφία». Επρόκειτο για μια πρώτη παρουσίαση της έρευνας που είχα αρχίσει μόλις ένα χρόνο πριν με τους μεταπτυχιακούς μου φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης με θέμα την προφορική ιστορία τριών γενεών προσφύγων: πώς η πρώτη γενιά βίωσε την καταστροφή και τον ξεριζωμό και πώς μετέδωσε την εμπειρία της αυτή στα παιδιά και τα εγγόνια της που βίωσαν με τη σειρά τους την προσφυγική τους «παράδοση».

Ύστερα από τρία ολόκληρα χρόνια, μπορώ σήμερα να θεωρήσω την ανακοίνωση εκείνη του 1982 ως πρόλογο — ή καλύτερα, ως εισαγωγή, γιατί συζητά και τη θεωρητική θεμελίωση του θέματος — της σημερινής μου ανακοίνωσης, που έχει σκοπό να σας παρουσιάσει το προϊόν τεσσάρων ετών δουλειάς στο μεταπτυχιακό Φροντιστήριο της Λαογραφίας.

Χαίρομαι ιδιαίτερα που έχω την ευκαιρία να παρουσιάσω σήμερα για πρώτη φορά σε μια συστηματική κάπως μορφή το προϊόν αυτής της έρευνας. Γιατί το θέμα της μετάβασης και της αλλαγής, το θέμα του ξεριζωμού και της προσαρμογής σ' ένα καινούριο περιβάλλον, συνδέει την τύχη των Μικρασιατών προσφύγων του 1922 την οποίαν μελετάμε

* Modern Greek Studies Association.

—σήμερα κρατικοποιημένης ΕΚΟ— θεμελιώθηκαν το 1964 και λίγο αργότερα η βιομηχανική ζώνη. Η Θεσσαλονίκη πετυχαίνει τώρα τους μεγαλύτερους δείκτες παραγωγικότητας της χώρας στο δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα και αυξάνει ακόμη περισσότερο τον πληθυσμό της.

Αλήθεια, πώς ζει σήμερα αυτός ο πληθυσμός των 700 και πλέον χιλιάδων κατοίκων; Χωρισμένος σε δώδεκα δήμους διεκδικεί τα τοπικά του αιτήματα, αλλά προσβλέπει και στο κοινό του σημείο αναφοράς που είναι το ιστορικό κέντρο της πόλης με το στεφάνι των τειχών της και το Επταπύργιο. Εδώ σφυρηλατείται η συνείδηση του «εμείς οι Θεσσαλονικείς».

Ιστορία, προφορική ιστορία, ανθρωπολογία και λαογραφία (1986)

Ως επαγγελματίας λαογράφος, θα έπρεπε, ίσως, να πάρω το μέρος της λαογραφίας. Όμως, από πεποίθηση και —ως ένα βαθμό— λόγω σπουδών, είμαι ανθρωπολόγος. Ως ανθρωπολόγος που εργάζεται στον τομέα αυτού που θα μπορούσε να ονομαστεί —παραφράζοντας έναν γνωστό κλασικό τίτλο— «Ανθρωπολογία των Νεοελλήνων», εξαρτώμαι, αναγκαστικά, από την ιστορία και την ιστορική μέθοδο. Και εφόσον ο λαϊκός πολιτισμός (popular culture) των Νεοελλήνων —όπως και οποιουδήποτε άλλου ιστορικού λαού— είναι ιστορικό φαινόμενο, θα πρέπει να εξετάζεται υπό το πρίσμα αυτό.

Η αναγνώριση μάλιστα της ιστορικότητας του λαϊκού πολιτισμού (popular culture) υπήρξε ένα σημαντικό βήμα στην εξέλιξη της λαογραφίας. Αυτό γιατί, μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η ευρωπαϊκή —και ιδιαίτερα η γερμανική— λαογραφία έτρεφε το μύθο ενός αναλλοίωτου λαϊκού πολιτισμού, ενός αιωνίου παρόντος για κάθε ένα και για όλα τα ευρωπαϊκά έθνη, που διατηρούσε σε απολιθωμένη μορφή, τον χαρακτήρα ή το «λαϊκό πνεύμα» (Volksgeist) του κάθε έθνους. Ο μύθος αυτός, συνυφασμένος με τα εθνικιστικά ιδανικά του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, διαλύθηκε με την παρέμβαση της ιστορίας — ιστορικών όπως ο Marc Bloch, για να πάρουμε ένα λαμπρό παράδειγμα, που διεύρυνε το πεδίο της ιστορίας για να περιλάβει όχι μόνο τα *res gestae* (πεπραγμένα) των ηγεμονικών τάξεων αλλά και τις ταπεινές επιχειρίες των «υποτελών τάξεων» —για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Γκράμσι. Με άλλα λόγια, οι «νέοι» αυτοί ιστορικοί συμπεριέλαβαν στο πεδίο της ακαδημαϊκής ιστορίας και την ιστορία του λαϊκού πολιτισμού.

Εάν αυτή η διεύρυνση του οπτικού πεδίου της ιστορίας δημιούργησε διενέξεις στις τάξεις των πιο συντηρητικών ιστορικών, ειλικρινά ομολογώ ότι ουδόλως με ενδιαφέρει. Αποδείχθηκε ευεργετική για τη λαογραφία. Αν δεν υπήρχε η παρέμβαση της ιστορικής μεθόδου, η λαογραφία θα ήταν ακόμα προσκολλημένη σ' αυτόν τον ξεπερασμένο εθνικιστικό ιδεαλισμό που, φυσικά, «πήγε περίπατο» με την ιδεολογία του Τρίτου Ράιχ, αλλά που μερικά κατάλοιπά του ξέμειναν ανάμεσα σε μας τους λαογράφους. Η ιδέα του περιβόητου Volksgeist εξακολουθεί να κάνει την εμφάνισή της στην εικόνα του λαϊκού πολιτισμού, μεταμφιεσμένη με διάφορες μορφές: μία από τις πιο πρόσφατες, που είναι πολύ «της μόδας», ισχυρίζεται ότι αίρει την καταγωγή της από την κοινωνιοβιολογία.

Η μελέτη του λαϊκού πολιτισμού από τη σκοπιά του ιστορικού — και όχι εκείνη του λαογράφου — δημιούργησε, αναμφισβήτητα, τεράστιο πρόβλημα στην καθιερωμένη — από τις ημέρες του Ranke — μέθοδο της ιστορικής τεκμηρίωσης. Κι αυτό γιατί ο επονομαζόμενος «λαός», δηλαδή οι χωρικοί και οι τεχνίτες, οι φέροντες το λαϊκό πολιτισμό, δεν έκαναν τον κόπο να καταγράφουν τις καθημερινές τους εμπειρίες, όχι μόνο γιατί δεν ήξεραν να γράφουν αλλά και γιατί τέτοια πράγματα συνήθως δεν γράφονται. Και γιατί να το κάνουν; Τα γεγονότα που πρέπει να διατηρηθούν στη μνήμη του λαού, τα μεγάλα, τα καθοριστικά γεγονότα στη ζωή της κοινωνίας, αυτά γράφονται ή, στις αναλφάβητες κοινωνίες, αποστηθίζονται. Αλλά, τα επαναλαμβανόμενα γεγονότα της καθημερινής ζωής, όλα αυτά που συμβαίνουν στη διάρκεια μιας μέρας ή και ενός χρόνου, αυτά δεν καταγράφονται από τους ίδιους τους ανθρώπους που τα βιώνουν — μόνο από εκείνους που έχουν κάποιο λόγο να ενδιαφέρονται γι' αυτά, δηλαδή τους απέξω. Αυτή είναι η περίπτωση της λαογραφίας: η ελίτ παρατηρεί τους ανθρώπους του λαού και τον τρόπο της ζωής τους και προσπαθεί να τους περιγράψει. Το ίδιο συμβαίνει και με την ανθρωπολογία. Ο ανθρωπολόγος παρατηρεί τον τρόπο ζωής μιας πρωτόγονης κοινωνίας και προσπαθεί να τον περιγράψει. Το ίδιο κάνει και ο ιστορικός του λαϊκού πολιτισμού, αλλά με μια σημαντικότερη διαφορά: αν η μελέτη του αφορά περιόδους του μακρινού παρελθόντος στο οποίο δεν φτάνει η προφορική παράδοση, θα πρέπει να βασιστεί, σχεδόν αποκλειστικά, σε γραπτά κείμενα. Αλλά τα κείμενα που περιγράφουν τον τρόπο ζωής ενός λαού στο παρελθόν είναι γραμμένα από τους απέξω. Έτσι, ο ιστορικός του λαϊκού πολιτισμού βλέπει τη ζωή αυτή όπως διαθλάται μέσα από τα μάτια εγγράμματων παρατηρη-

τών: κληρικών, ταξιδιωτών, αξιωματούχων. Αυτούς τους μεσάζοντες (brokers), όπως έχουν αποκληθεί, μεταξύ λόγιας κουλτούρας και λαϊκού πολιτισμού, μπορεί να τους εμπιστευτεί κανείς μόνο εφόσον δεν παίρνει τις μαρτυρίες τους τοις μετρητοίς. Θα πρέπει να προσεγγίζονται έμμεσα — «πλαγίως», όπως εξηγεί ο Peter Burke, συγγραφέας του πολύ ενδιαφέροντος βιβλίου *Popular Culture in Early Modern Europe* (Λαϊκός πολιτισμός στα πρώτα χρόνια της σύγχρονης Ευρώπης)¹: δηλαδή, κάνοντας ερωτήσεις εμπνευσμένες όχι από τη μέθοδο τεκμηρίωσης της πολιτικής ιστορίας αλλά τη μέθοδο της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, της «νέας ιστορίας» της Γαλλικής Σχολής των Χρονικών (French School of Annales), που οφείλει πολλά στις εμπειρικές μεθόδους των κοινωνικών επιστημών.

Στη δεκαετία του 1960, όταν, όπως παρατήρησε ο Momigliano, η «νέα ιστορία» της Σχολής των Annales είχε — σε μεγάλο βαθμό — αντικαταστήσει τη γερμανική ιστορική σχολή ως το σημαντικότερο ευρωπαϊκό φυτώριο των μελλοντικών ιστορικών², ήταν πια φανερό ότι η μετατόπιση του επίκεντρου από την πολιτική στη κοινωνική και οικονομική ιστορία δεν συνεπάγετο αλλαγή μόνο στο περιεχόμενο αλλά και στη μέθοδο. Η πεμπτουσία του ιστορικισμού, δηλαδή η λατρεία του μοναδικού, του ειδικού, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιδιογραφική μέθοδο της ιστορίας, που και η ίδια εξαρτάτο από τις τεκμηριωμένες μαρτυρίες. Όταν το πεδίο της ιστορίας διευρύνθηκε για να περιλάβει το σύνολο της ανθρώπινης εμπειρίας — και όχι μόνο τα μοναδικά πρόσωπα και γεγονότα — η μέθοδος που φαινόταν να υπόσχεται ικανοποιητικά αποτελέσματα ήταν η ολιστική προσέγγιση που ξεκίνησε από τους ανθρωπολόγους και βασιζόταν στην επιτόπια έρευνα (field-work).

Και μάλιστα η επιτόπια έρευνα (δηλαδή, να ζήσει κανείς για μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα στην υπό παρατήρηση κοινωνία και, κατά περίπτωση, να χρησιμοποιεί τη γλώσσα της), ήταν εκείνη που προετοίμασε το δρόμο για τη διατύπωση νέων ερωτήσεων οι οποίες έφεραν επανάσταση στην καθεστηκυία ιστορική τάξη και κατήργησαν τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα «στον κόσμο ως ιστορία» (die Welt als Ge-

1. Peter Burke *Popular Culture in Early Modern Europe*. London, Temple Smith, 1978, σ. 77 και επεξήγ.

2. Geoffrey Barraclough in: Havet, Jacques, ed., *Main Trends of Research in the Social and Human Sciences*, Part two, Vol. 1 Mouton-Unesco, 1978, σ. 263.

schichte) και «στον κόσμο ως φύση» (die Welt als Natur) —τον άξονα του γερμανικού ιστορικισμού. Όπως αποκάλυψε η ανθρωπολογική επιτόπια έρευνα, «ο κόσμος ως ιστορία» ήταν εξίσου προικισμένος όσο και «ο κόσμος ως φύση» με κανονικότητες και ομοιομορφίες που επέτρεπαν μια «νομοθετική» προσέγγιση.

Η συμβολή των κοινωνικών επιστημών, και ιδιαίτερα της ανθρωπολογίας, στη νέα κοινωνική και οικονομική ιστορία αφορά τόσο το περιεχόμενο όσο και τη μέθοδο. Ως προς το περιεχόμενο, οι ιστορικοί ορίζοντες διευρύνθηκαν, τόσο χρονικά όσο και χωρικά. Όσον αφορά το χρόνο, απεδείχθη ότι η γραμμή που χωρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες από εκείνες του παρελθόντος είναι «ισχνή, μετατοπιζόμενη και τεχνητή» και το ίδιο ισχύει για τη γραμμή που χωρίζει τις πρωτόγονες και τις πολιτισμένες κοινωνίες³. Όσον αφορά το χώρο, η επέκταση του πεδίου της ιστορίας σε νέες περιοχές, όπως, για παράδειγμα, στην Αφρική, βοήθησε τους ιστορικούς να καταπολεμήσουν τον εγγενή εθνοκεντρισμό τους και να χρησιμοποιήσουν τη νέα τους εμπειρία για να καταλάβουν καλύτερα τη δική τους ιστορία πριν από την εποχή της εκβιομηχάνισης. Ως προς τη μέθοδο, η νέα γνωριμία των ιστορικών με την άγραφη ιστορία τους απελευθέρωσε από τους περιορισμούς που επέβαλαν τα κείμενα ως μοναδικές πηγές πληροφοριών, ενώ η ολιστική μέθοδος της εθνογραφίας τους έπεισε ότι τα γεγονότα και οι προσωπικότητες της ιστορίας λειτουργούν μέσα στο δομικό πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνίας στην οποία ανήκουν. Αυτό έφερε μια ριζική αλλαγή στη μέθοδο της ιστορίας: αντί να προσπαθούν να εξηγήσουν μεμονωμένα γεγονότα με μια υποθετική διαδοχή αιτίου και αποτελέσματος —όπως συνήθιζε να κάνει η πολιτική ιστορία— οι «νέοι ιστορικοί» προχώρησαν εντάσσοντας τα δεδομένα τους μέσα στο δομικό τους πλαίσιο.

Μέχρι τώρα, αναφερθήκαμε σε δύο αμφίπλευρες σχέσεις: στη σχέση μεταξύ ιστορίας και λαογραφίας, που βοήθησε στην ιστορικοποίηση της δεύτερης, και στη σχέση μεταξύ ιστορίας και ανθρωπολογίας, που αναζωογόνησε την πρώτη εισάγοντας νέες ιδέες και μεθόδους από τις κοινωνικές επιστήμες. Τώρα, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε μια τρίπλευρη σχέση, μεταξύ ιστορίας, λαογραφίας και ανθρωπολογίας που, κατά τη γνώμη μου, δημιουργήθηκε στο πεδίο της προφορικής ιστορίας.

3. Όπ.π., σ. 277.

Η προφορική ιστορία, δηλώνει ο Αμερικανικός Σύλλογος Προφορικής Ιστορίας (American Oral History Association) που ιδρύθηκε το 1948, καθιερώθηκε ως σύγχρονη τεχνική ιστορικής τεκμηρίωσης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αλλαγές στις μεθόδους επικοινωνίας (κυρίως το τηλέφωνο και το μαγνητόφωνο) αφαίρεσαν από τα έγγραφα πάνω σε χαρτί το κεντρικό τους ρόλο και αυτό έφερε, φυσικά, σημαντικές μεταβολές στο χαρακτήρα της ιστορίας, όπως είχε κάνει στο παρελθόν και η τυπογραφία. Η αντίληψη ότι «το μέσο είναι το μήνυμα» θεωρείται πλέον αυταπόδεικτη αλήθεια.

Η προφορική ιστορία, όμως, όπως εξελίχθηκε στη δεκαετία του 1970, δεν είναι απλώς μια τεχνική. Είναι μια νέα σύλληψη της ιστορίας, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη μέθοδο και έχει θέσει υψηλούς στόχους. Όπως δηλώνει ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της, ο Paul Thompson του Πανεπιστημίου του Essex, στο βιβλίο του με το τίτλο *The Voice of the Past (Η φωνή του παρελθόντος, 1978)*, η προφορική ιστορία μπορεί: α) να χρησιμοποιηθεί για να αλλάξει το επίκεντρο της ιστορίας και να ανοίξει νέες περιοχές μελέτης και, β) να ξαναδώσει μια κεντρική θέση στους ανθρώπους που, μέσα από τα δικά τους λόγια, έφτιαξαν και βίωσαν την ιστορία⁴.

Η προφορική ιστορία φέρνει μέσα στην εικόνα τους κοινούς ανθρώπους. Αυτοί αποτελούν το αντικείμενό της: οι ίδιοι και οι εμπειρίες της ζωής τους, όπως καταγράφονται από το δικό τους στόμα. Η μέθοδος που αντιστοιχεί σ' αυτό το περιεχόμενο είναι η επονομαζόμενη μέθοδος της ιστορίας-ζωής (life-history), όπου ο ερευνητής παίρνει συνεντεύξεις από τους ίδιους τους ανθρώπους που έζησαν τις υπό μελέτη καταστάσεις και έτσι συναντά αυτοπροσώπως τα δρώντα πρόσωπα και δεν τα βλέπει από απόσταση, μέσα από κάποια περιγραφική γραμμένη για έναν συγκεκριμένο σκοπό και από μια ορισμένη σκοπιά. Όπως γράφει ο Paul Thompson, «η προφορική μαρτυρία, μετασχηματίζοντας τα «αντικείμενα» της μελέτης σε «υποκείμενα», δημιουργεί μια ιστορία που δεν είναι μόνο πιο πλούσια, πιο ζωντανή και συγκινητική αλλά και πιο αληθινή»⁵ — πιο αληθινή, θα πρέπει να προσθέσουμε, όχι γιατί υπακούει σε κάποια, επισήμως καθιερωμένη «ιστορική αλήθεια» αλλά γιατί αποκαλύπτει πολύ περισσότερες πλευρές του ίδιου πρίσματος. «Η πραγματικότητα

4. Paul Thompson, *The Voice of the Past; Oral History*. Oxford Univ. Press, 1978, σ. 7.

5. Όπ.π., σ. 90.

είναι περίπλοκη και πολύπλευρη», γράφει ο Thompson, «και ένα από τα κυριότερα πλεονεκτήματα της προφορικής ιστορίας είναι ότι επιτρέπει, περισσότερο από τις πιο πολλές άλλες πηγές, την αναδημιουργία της αρχικής πολλαπλότητας των οπτικών γωνιών»⁶.

Η ιστορία, η λαογραφία και η ανθρωπολογία έχουν όλες συνεισφέρει στο μέσωμα της προφορικής ιστορίας. Η ανθρωπολογία πρόσφερε τα πιο εξέχοντα χαρακτηριστικά της: την εργασία πεδίου και την αναζήτηση της συνολικότητας. Οι ιστορίες ζωής, η πρώτη ύλη της προφορικής ιστορίας, έχουν έναν υψηλό βαθμό συνολικότητας γιατί αποτελούν μονάδες και όχι απλώς τυχαία συσσωρευση γεγονότων, πράξεων και συναισθημάτων. Η λαογραφία προσέφερε τη γνώση της για τους συνηθισμένους ανθρώπους, αν και η δική της προσέγγιση ήταν από άλλη γωνία: η λαογραφία ενδιαφερόταν για τα άγραφα έθιμα και τους θεσμούς που διέπουν τη ζωή των συνηθισμένων ανθρώπων, του «λαού». Εστίαζε περισσότερο σ' αυτό που είναι χαρακτηριστικό και όχι στο συγκεκριμένο και αυτός είναι ο λόγος που η μέθοδός της μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε συνδυασμό με την προφορική ιστορία, η οποία εστιάζει στους ανθρώπους, στις αρχικές εμπειρίες και όχι στους καθιερωμένους κανόνες.

Τέλος, ποια ήταν η προσφορά της ιστορίας στην προφορική ιστορία; Κοινός τους παρανομαστής είναι η ενασχόλησή τους με το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής και τους μηχανισμούς της. Οι σύγχρονοι ιστορικοί δεν αρνούνται πια να παραδεχτούν —κι αυτό οφείλεται κυρίως στην παρέμβαση του Φρόυντ— ότι πίσω από την συνειδητή, καταγεγραμμένη ιστορία, υπάρχει μια ασυνείδητη ή υποσυνείδητη ιστορία που δεν έχει καταγραφεί: είναι η ασταμάτητη ροή της καθημερινής ζωής, των λέξεων που ειπώθηκαν και ξεχάστηκαν, των πράξεων που δεν υπολογούνται όλες από κανόνες και έθιμα. Μετά τον Φρόυντ, δεν μπορούμε πια να παραβλέψουμε αυτή τη «σιωπηρή ζωή». Κάθε ιστορικός, γράφει ο Barraclough, «πρέπει να λάβει υπόψη του τις εντάσεις ανάμεσα στις δυνάμεις της σταθερότητας και στις δυνάμεις της αλλαγής και ιδιαίτερα την αναπόφευκτη και αδιάκοπη ένταση ανάμεσα στην ορθολογική υπερδομή της κοινωνικής τάξης —που είναι απαραίτητη για

6. Όπ.π., σ. 5.

να εξασφαλιστεί η συνεχιζόμενη λειτουργία της κοινωνίας — και στις ενστικτώδεις μαζικές αντιδράσεις των μελών της»⁷.

Η ανάγκη συμφιλίωσης με τις δυνάμεις αυτές που λειτουργούν κάτω από την επιφάνεια της συνειδητής ιστορίας, οδήγησε σε νέες τάσεις την επιστήμη της ιστορίας, όπως, για παράδειγμα, στην «Ιστορία της συλλογικής νοοτροπίας» (History of collective mentality — histoire des mentalités) και στην προφορική ιστορία. Ιδιαίτερα η προφορική ιστορία, επειδή, όπως το διατύπωσε ο Paul Thompson, βλέπει «τον αντίκτυπο της κοινωνικής αλλαγής με όλες του τις λεπτομέρειες» (δηλαδή, στη ζωή των ατόμων), μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο που λειτουργεί ο μηχανισμός της κοινωνικής αλλαγής.

Στις σύνθετες κοινωνίες, όπου η ολιστική μέθοδος, όπως αναπτύχθηκε από την ανθρωπολογία, είναι ανεφάρμοστη, η ιστορία ζωής οικογενειών ή ατόμων (κοινών ανθρώπων) που είναι και η πρώτη ύλη της προφορικής ιστορίας, αποτελεί μια ερευνητική μονάδα με υψηλό βαθμό συνολικότητας, όπως αναφέραμε ήδη — μιας συνολικότητας που εμπεριέχει τόσο το συνειδητό όσο και το ασυνείδητο επίπεδο της ανθρώπινης εμπειρίας. Έτσι, η προφορική ιστορία, η οποία δημιουργήθηκε από τις μεθοδολογικές ανάγκες της μελέτης των σύγχρονων περίπλοκων κοινωνιών, μπαίνει σαν τρίτος συμβαλλόμενος στην προνομιούχα σχέση ιστορίας και ανθρωπολογίας που ο Lévi-Strauss τόσο περιεκτικά χαρακτήρισε:

«...η θεμελιώδης διαφορά τους (ιστορίας και εθνολογίας) δεν είναι ούτε το αντικείμενο, ούτε ο στόχος, ούτε η μέθοδος· αλλά, έχοντας το ίδιο αντικείμενο, που είναι η κοινωνική ζωή, τον ίδιο στόχο, που είναι η καλύτερη κατανόηση του ανθρώπου και μια μέθοδο που μόνο διαφοροποιεί τη δόση των ερευνητικών αποτελεσμάτων, ξεχωρίζουν κυρίως από τις επιλογές των συμπληρωματικών προοπτικών: η ιστορία οργανώνει τα δεδομένα της σύμφωνα με τις συνειδητές εκφράσεις, η εθνολογία σύμφωνα με τις ασυνείδητες συνθήκες της κοινωνικής ζωής»⁸.

(Μετάφραση: Μαρία Διαμαντοπούλου)

7. Barraclough, όπ.π., σ. 296.

8. Claude Lévi-Strauss *Anthropologie structurale*. Plon 1958, σ. 24-25.

